

УДК 94:392.33-048.87 (477-14-22)

**ЗВИЧАЙ ТОЛОКИ В КОНТЕКСТІ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСЬКОГО КАЛЕНДАРЯ
УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН
(За матеріалами з теренів Південно-Західного
історико-етнографічного регіону України)**

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

У статті йдеться про толоку як звичай взаємодопомоги в громадському побуті українських селян у другій половині XIX – на початку XXI ст. На основі залученого широкого кола польових, архівних і літературних матеріалів автором охарактеризовано трудовий аспект головних видів толоки під час річного календарного циклу сільськогосподарських робіт – основи господарської діяльності українських селян Південно-Західного історико-етнографічного регіону України.

Ключові слова: толока, взаємодопомога, сільське господарство, народний календар, сікалі, оденьки, підродахи.

Від часів переходу до сусідської громади в житті селянського населення, яке проживало на українських етнічних теренах, значне місце посідала взаємодопомога. З усіх її форм у другій половині XIX – на початку XXI ст. українські селяни найчастіше вдавалися до толоки.

Про толоку як форму традиційної сусідської трудової взаємодопомоги в українців писали багато вітчизняних дослідників, серед них Ганна Горинь¹, Володимир Сироткін², Степан Макарчук³, Марина Гримич⁴. Аналогічний звичай взаємодопомоги в громадському побуті інших слов'ян досліджували, зокрема, Дмитрій Зеленін⁵, Наталія Тихоницька⁶, Генрик Святковський⁷, Анна Дрождж⁸.

Актуальність цієї статті полягає в тому, що відомості, подані в наявній науковій літературі з питання колективної взаємодопомоги в українській сільській громаді носять надто узагальнений характер і не враховують усіх її особливостей в конкретній місцевості. Нашою метою є ознайомлення читачів зі звичаєм традиційної взаємодопомоги толокою у громадському побуті селян Південно-Західного історико-етнографічного регіону України. Ми ставимо перед собою наступні завдання: охарактеризувати основні різновиди толоки під час сільськогосподарських робіт; порівняти зібраний польовий матеріал з уже описаними в науковій літературі явищами; визначити локальну специфіку сільськогосподарських толок на різних теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України.

Відомий український етнолог Павло Чубинський дав таке визначення толоки: *“Толокою називається така гуртова робота, за яку працюючі не вимагають оплати, а роблять її за добре частування. Робота, що виконується толокою, наступна: косіння сінокосів, привезення дерев з лісу, перевезення сіна тощо”*⁹.

Традиційна толока як форма взаємодопомоги – гуртове виконання робіт за частування та наступний відробіток, має багато різновидів, що визначаються в залежності від виконуваної роботи (толоки під час будівництва, косовиці, жнив, садіння та копання картоплі, чищення кукурудзи, кришіння капусти, лущення гороху та квасолі тощо) й характеризується статеві-віковим складом толоківців: переважно чоловічі, жіночі, молодіжні, мішані.

Як бачимо, більшість толок пов'язані зі сільськогосподарськими роботами, й охоплюють основні етапи народного господарського календаря українців:

- толоки весняного циклу, зокрема під час угноювання городів і полів, садіння картоплі;

- літньо-осінні толоки: під час усього циклу робіт, пов'язаних з косовицею та жнивами, під час копання картоплі, чищення кукурудзи, лущення гороху та квасолі, заготівлі капусти на зиму.

- переважно зимовими вечорами відбувалися толоки під час дертя пир'я.

Охарактеризуємо кожний з цих різновидів толок.

Чоловічі толоки під час угноювання городів і полів полягали у допомозі односельців одне одному тягловою силою та транспортними засобами для вивезення гною, його навантажуванні на них, розкиданні¹⁰. Так у Карпатах гній вивозили взимку, коли, по-перше, селяни були менше зайняті на інших роботах, по-друге, саньми вивозити гній на поля, нерідко розташовані на крутих гірських схилах, було простіше і легше¹¹.

При розгляді толочних робіт не можна оминати увагою й давній слов'янський звичай “вдовин день” (“вдовин плуг”), пережитки якого ми фіксували на теренах Бойківщини, Надсяння та Волині. Він полягає у допомозі вдовам під час виконанні робіт в певні дні року, в тому числі й оранки. В науковій літературі існують кардинально протилежні думки щодо часу “вдовиного плуга”. За твердженням українського народознавця Михайла Максимовича селяни-“помічники” орали вдовам в останню чергу, як завершили роботи по впорядкуванню власного господарства: *“На 12-тий [тиждень] або на той, коли Благовіщення – вдовин плуг, а хазяїн уже наорався”*¹². У “Кайдашевій сім'ї” письменника І. Нечуя-Левицького читаємо: *“Весна була рання. На п'ятім тиждні пішов на поле навіть удовин плуг”*¹³. Натомість етнограф Василь Скуратівський стверджував, що в першу чергу орали саме вдовам: *“На Благовіщення тиждень – вдовиний плуг. Першу в селах оранку, себто протягом тижня після Благовіщення, починали лише в сім'ях, де не було господаря, [...] в сиріт та вдів”*¹⁴. Це ж на поліському матеріалі стверджує й знавець календарної обрядовості українців Корнелій Кутельмах: *“За усталеним звичаєм, колись*

кожен порядний господар у селі перш ніж виїхати на власну ниву допомагав у весняній оранці котрійсь із вдів. Ось чому перший тиждень після Благовіщення в Україні називали “вдовиним плугом”¹⁵. Ми вважаємо вірогіднішою позицію М. Максимовича. До того ж, її підтверджують більшість мешканців сіл, опитаних нами під час польових етнографічних досліджень 2005–2010 рр.

З другої половини XIX ст. в громадському побуті українців поширилися толоки під час садіння картоплі¹⁶. Респондент розповідав: *“В нас збираються гуртом, як навесні йде посадка картоплі. То ті ближні сусіди, які живуть недалеко, чи знайомі, збираються в одну, якби, громаду. Сьогодні – в одного посадка картоплі: посадили, обід, погостили. На другий день йдуть до другого. В другого посадили. На третій день – до третього. І так поки не обсадили всім, то вони тримаються громадою. А потім вже догляд, то кожен самотійно робить”*¹⁷. Ці толоки в українських селах досі існують: садити картоплю, найчастіше за відробіток та частування, допомагають як жінки, так і чоловіки, кількість яких коливається в залежності від земельної ділянки під культурою. На Волині навіть існувало повір’я, пов’язане з частуванням за участь у цих толоках: *“То кажуть, щоб бараболі родили, то треба їсти дати [толоківцям. – Р.Т.]. Як не даш їсти, кажуть, бараболі не буде. То кажуть, обов’язково треба йти на обід, щоб бараболі родили”*¹⁸.

Косовиця, основною метою якої була заготівля сіна для худоби, також потребувала взаємодопомоги. Так на Східному Поділлі селяни допомагали одне одному в цій роботі; активну участь у ній брав й господар, якому косили¹⁹. Респондент з теренів бойківсько-покутсько-підгірського пограниччя розповідав: *“Толокою косили. Наприклад, нині йшли до одного, завтра – до другого, післязавтра – до третього, і так кожен день. То могло йти п’ять, шість, вісім чоловік. Це рано з росов, бо потім сонце пригріє – неможливо косити”*²⁰.

Найкращий опис косовиці, який відображає традиційні для українських сіл звичаї, залишив М. Максимович:

*“Жодна інша селянська робота не відбувається з такими розкошами. Чи запрошують косарів за поденну платню, чи на толоку, чи як боржників, що повинні відкосити день за десятину землі, взятої під сівбу, – все одно: господар, за давнім звичаєм, повинен, по-перше, везти своїх косарів волами на сінокіс і назад, хоча б це було й недалеко від хати; по-друге, він повинен годувати їх досита й смачно, чотири рази на день, а в минулому й п’ять разів, тобто сніданням, обідом, полуднем, підвечірком та вечерею; по-третьє, він мусить напувати косарів горілкою досхочу”*²¹.

Господар запрошував до себе таку кількість косарів, щоб закінчити косовицю за день. Поки косарі працювали, господиня разом зі сусідками варила їм обід, з яким, за давнім звичаєм, мала прийти на сінокіс в святковому вбранні. Після закінчення роботи господар влаштовував урочисту вечерю – “косарку”²².

Толоки під час жнив та возовиці (перевезення снопів з поля) скликали, найчастіше, великі землевласники (пани, священники)²³. Один з найповніших описів цих толок здійснив у 1923 р. зі слів своєї матері відомий український етнограф Никанор Дмитрук. На той час їй було вже більше сорока років, тому інформація записів стосується кінця ХІХ ст. З позиції історико-етнографічного районування України село Лука (у 1923 р. – Левківського району Житомирської округи, тепер Житомирського району Житомирської області), про яке йде мова в цих описах, знаходиться на пограниччі трьох історико-етнографічних регіонів України: Південно-Західного (зокрема Волині), Північного (зокрема Середнього Полісся) та Південно-Східного (зокрема Середнього Подніпров'я):

“Толока в попа. Колись на Гилью була в попа толока – жали жито. А в цього вже новішого попа то жали на Маковей; на Гилью ніколе в нього не жали, то він сам був Гилья. Ходив соцький та загадував по силі до попа на тулоку. Ну, ту сходяця баби, дівки, чоловіки. Йдуть просто до попа на поле, починають жать. То посьлі наймит попів с попадьою чи с попом, вивозить на поле харчі, горілки. В попа завше наймичка була, а на тулоку то кличуть завше баб три-штири с сила, щоб помогли. Зранья піп дає всім по чарці (там на полі), то навстоячки вип'ють, закусять хліба, сала, вг'рків, те й до вбіда жнуть. А на вбіді вже всі сідають в рад і їдять. Всюго понавозять туди їм: вареників, бухт [печених булок. – Р.Т.], риби с картоплюю, горілки. Пообідають та вип'ють знов по чарці та й жнуть аж до вечора. А ввечері вже ідуть до попа до хати і там сідають вичерать, п'ють горілку. [...]”²⁴.

“Толока в пана. В пана толока буває в буденний день – ніколе в свято ни буває. Рано панів об'єжчик їдуть по силі і загадує на тулоку. Колист в пана все жали од снопа; ніколе ни жали за гроши. Й жать ни ходили на тулоку а це йшли всі снопи возить і в стирту класти. То чоловіки возять, а дівчата й молодиці подають. І пан ше платив за толоку по пів-рубля. То як загада'є об'єжчик, всі люди сходяця до двори (до пана), а там сідають на шарабан (великий віз), переважно скарбовий (панський) возити снопи, сіно на тік (буває шарабанів зо двадцять визуть на поле). А вправляюций с паном зараз за ними визуть закуску і горілку на поле в бричці. [...] Як всі вип'ють, закусять, то розділять всіх по три душі до шарабана – двох подають, а йден возить. А до стирти послають чоловік з двадцять п'ять. І роблять до полудня. То ці роблять, а чоловік штири (вибирають с цих саміх людей) тут в пана на полі, де роблять, там і варять полудний. [...] Вже цей полудинь звариця. Випрягають коний те й всі йдуть сюди полуднать до цих котлів. [...] Оддыхали те й вже йдуть до роботи. А ввечері всі кидають роботу. Пан знов привозить горілку й закуску (хліб, сало). Йдуть до брички і вичерають. [...]”²⁵.

Возити снопи толокою могли також для вдови, в якої не було тяглової сили, або для сім'ї, в якій захворів господар²⁶.

Зі застосуванням сусідської взаємодопомоги подекуди могло відбуватися й молотіння збіжжя: “То тоже толока, як декілька молотять спільно”²⁷.

Толоки під час копання картоплі почали скликати лише з XIX ст., а в XX ст. вони стали одними з найпоширеніших з усіх різновидів толок у громадському побуті селян Південно-Західного історико-етнографічного регіону України²⁸. Так на Галицькій Волині, щоб восени зібрати врожай картоплі за один день, заможніші господарі скликали великі гурти людей, особливо молодих жінок. За цю роботу вони влаштовували толоківцям обід і вечерю, а після вечері – забаву з обов’язковою присутністю музик²⁹.

На тих українських етнічних теренах, де було поширеним вирощування кукурудзи, відбувалися молодіжні толоки під час її чищення (на Закарпатті – “лупейки”³⁰, на бойківсько-покутсько-підгірському пограниччі – “залупини”³¹, “шульки лупити”³², на Поділлі – “теребити кукурудзу”³³, “луццати кукурудзу”³⁴). Так у селах сучасного Богородчанського району Івано-Франківської області ці толоки влаштовувалися в жовтні. Робота полягала в обчищенні качанів від “шульки” (кукурудзяного листя), деяку кількість якого залишали, щоб сплести качани в своєрідні “коси” (спочатку їх просушували на дворі на сонці, потім – перевіщували на горище)³⁵.

Респонденти зі східноpodільських сіл розповідали, що коли кукурудза достигала, родина господаря самотужки “ламала” її та привозила до хати. Якщо в родині була дівчина, вона запрошувала своїх подруг на толоку. Прийшовши до хати, дівчата розпочинали “теребити” кукурудзу, розмовляючи та співаючи. Коли, дізнавшись де відбувається толока, приходили хлопці, вона набувала жартівливішого характеру³⁶. Найвідомішим був жарт “стелити толоку” – хлопці, зі згоди господаря, а інколи й без неї, розкидали “хмеління” (кукурудзяного листя) по дорозі від хати, де буде або вже йде толока, як своєрідний знак про неї³⁷.

На Поділлі подекуди дівчина запрошувала на толоку одночасно подруг і парубків, обов’язки між якими були чітко розподіленими: дівчата “теребили” кукурудзу, а хлопці сплітали качани у вінки³⁸ чи в’язали “кукурудзення” у снопи, витягали качани на горище³⁹. На такі толоки могло прийти від десяти до тридцяти осіб⁴⁰.

На вечерю, яку влаштовували наприкінці толоки, на Поділлі господиня давала яблука, груші, пироги⁴¹, на бойківсько-покутсько-підгірському пограниччі обов’язковою стравою була варена кукурудза⁴². Кількість горілки на молодіжних толоках була незначною⁴³. Після вечері та забав і танців молодь розходилася по домівках, проте деякі родичі чи дівчата, які жили далеко, могли залишитися ночувати в хаті господаря толоки⁴⁴.

На території Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, як і на інших теренах Слов’янщини⁴⁵, були поширеними толоки під час заготівлі на зиму капусти. Зазвичай, вони відбувалися за почерговим принципом в межах “кутків” села в жовтні–листопаді. Особливо яскравими ці толоки були на теренах Бойківщини (“капусту харити”⁴⁶, “чистильник” або “комашня”⁴⁷), а також на

бойківсько-покутсько-підгірському пограниччі (“сікалі”⁴⁸). Так на Бойківщині господарі, які вирощували багато капусти і не могли обробити її силами власної сім’ї, запрошували до себе гурт молоді – близько десяти дівчат та хлопців. Інколи кликали лише дівчат, а хлопці приходили без запрошення. Під час таких толок дівчата чистили капусту, а парубки сікли її. Насічену капусту набивали “головачом” у великі діжки – “станви”. Респонденти стверджували, що *“коли вже мали до кінця засипати бочку, то вівкали в неї – хлопець кричав в неї, щоб розсіл був файний, такий потужний, як голос”*⁴⁹. Толоки під час заготівлі капусти розпочиналися, зазвичай, ввечері і могли тривати цілу ніч. Вони нагадували вечорниці, тому молодь охоче йшла на них. Жарти, співи, ігри були невід’ємною частиною цих молодіжних толок. Коли молодь вже почистила та покоришила капусту, підмела хату, відбувалася “гостина”, після якої влаштовувалися танці. Якщо хтось з хлопців вмів грати на музичних інструментах, він був музикою, якщо ні – музику наймали⁵⁰.

У минулому капусту на зиму заготовляли не за допомогою шатківниць, а застосовуючи спеціальні “сікачі”, тому ця робота була трудомісткою, потребувала скликання толоки (на Волині сікачі виготовлялися з коси⁵¹, а на бойківсько-покутсько-підгірському пограниччі вони були схожі на металеві сапки на довгих дерев’яних держаках⁵²). З появою шатківниць заготівля капусти полегшилася і допомога сусідів стала потрібною, переважно, для її чищення.

Сікалі відбувалися так: дівчата відривали від голівок капусти листя, чистили його та складали у довгу та широку дубову посудину (“цебер”), в якому хлопці сікли листя сікачами. Респондент розповідав: *“Спочатку відчищали лист від качана. Потім його сікли в цебрі надрібонько. Треба було чистити його, грубіше відрізати. Всі головки йшли на голубці, а листи ті обчищені сікли і заквашували”*⁵³. Після закінчення роботи “’азди”, зазвичай, частували толоківців голубцями⁵⁴.

На Надсянні та Волині “теревити капусту” запрошували, здебільшого, жінок старшого віку. Проте сам процес заквашування капусти на цих теренах був таким же, як на Бойківщині та бойківсько-покутсько-підгірському пограниччі: після того, як капусту насікли у велику діжку (“кадіб”, “бочку”), чоловіки товкли її спеціальним дерев’яним макогоном (“довбушкою”, “товкачкою”). Там зафіксований також звичай товкти капусту в діжці ногами. Цікавим є те, що цю роботу виконував лише господар: *“Настільника застілять і хазяїн ногами тупчить в великому кадубі. То капуста тоді буде така тоненька, вед лапша. Дрібненька буде”*⁵⁵, *“Господар [...] штани закотив, ноги помив і ногами товк”*⁵⁶.

На Бойківщині та бойківсько-покутсько-підгірському пограниччі відомі молодіжні толоки під час чищення квасолі та гороху (“комашня”⁵⁷, “лущениці”⁵⁸, “боболушики”⁵⁹).

Суто жіночими толоками були “оденьки” (“годеньки”)⁶⁰. Чи не першим термін “оденки” (“годенки”) до наукової літератури ввів експерт з питань

взаємодопомоги в українській сільській громаді В. Сироткін, який зафіксував його на центральній Волині та Східному Поділлі⁶¹. Дослідник пише:

“Оденки (“оденьки”, “годенки”) – денні зимові роботи групи заміжніх жінок, а згодом і за участю окремих дівчат. На о[денках] снували пряжу, прями, вишивали, дерли пір’я тощо. Робили або кожна на себе, або всі на користь когось із групи по черзі. Водночас о[денки] були своєрідною формою дозвілля. У перерві, а особливо після роботи, влаштовували спільне пригощання з іграми і танцями (“баль”)”⁶².

Респонденти з центральної Волині пояснювали походження терміна “оденьки” так: *“Оденьки”, тому що збираються одні до другої в одну хату*⁶³, *“То оденьки. Вони ж не щодня бувають. Один день в тої, один день в тої”*⁶⁴. Проте такі пояснення, на нашу думку, малопереконливі. Скоріш за все, первісно це слово звучало як “одернки”⁶⁵, що є похідним від дієслова “дерти”. Аргументом на користь цієї думки є те, що найрозповсюдженішими були “оденьки” під час дертя пір’я⁶⁶.

Пір’я (переважно гусяче) дерли для виготовлення подушок. Цей процес виглядав так: дівчата сідали навколо столу, кожна брала собі купку пір’я з задалегідь приготованого господинею мішка, й віддирала пух від рогового осердя⁶⁷.

На відміну від центральної Волині, на західній Волині, Надсянні, Бойківщині та бойківсько-покутсько-підгірському пограниччі дертя пір’я відбувалося, здебільшого, молодіжними толоками, які відбувалися зимою, від вечора до пізньої ночі, й тому нагадували вечорниці. У селах сучасного Богородчанського району Івано-Франківської області ці толоки позначали терміном “піродрахи”⁶⁸. Кількість людей на них становила близько двадцяти осіб. Після того, як молодь виконала роботу, господарі частували її⁶⁹. Піродрахи відбувалися або під час Пилипівського посту⁷⁰, або в М’ясиці⁷¹. В першому випадку, традиційну музику та танці для толоківців господарі влаштовували пізніше – після закінчення посту⁷²:

*“Толоки пір’є дерти, то казали “піродрахи”. Хлопці, дівчата приходили, молоді. І так до першої години ночі дерли. [...] Дерли в посту, перед Колядов. Музику не можна в посту. Тому спочатку робили ті толоки, а потім їм музику давали, після Пилипівки, по Різді, по Коляді”*⁷³.

В толоках під час дертя пір’я можна виділити трудовий аспект, а також розважальний (бесіди, співи), який лише сприяв роботі: *“Як една буде, то буде спати, а як багато, то шось та говорить, та говорить, співають – снів нема тоді”*⁷⁴.

На основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки:

1. Взаємодопомога здавна відіграла помітну роль в побуті українських селян. Найрозповсюдженішою її формою у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст. була толока.

2. Традиційна толока як форма взаємодопомоги – гуртове виконання робіт за частування та наступний відробіток, має багато різновидів, які можна поділити на дві великі групи: толоки під час будівництва та толоки під час сільськогосподарських робіт.

3. Сільськогосподарські толоки характеризуються статево-віковим складом учасників (наприклад, чоловічі – під час угноювання городів і полів, жіночі – під час дертя пір'я, молодіжні – під час чищення кукурудзи, гороху та квасолі, кришіння капусти, мішані), а також часом проведення (починаючи порою року й закінчуючи порою доби).

4. Поширеність та специфіка тих чи інших толок на різних теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України спричинена природно-географічними умовами (клімат, природні ресурси, зокрема флора).

5. Звичай толоки, який був поширений в громадському побуті українських селян, має свої аналоги у звичаєвості й інших слов'янських етносів.

THE CUSTOM OF TOLOKA IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN PEASANTRY'S FARMING CALENDAR (On the Basis of the Materials from The South-Western Historic-Ethnographic Macro-Region of Ukraine)

Roman TARNAVSKYI
Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

The article tells about the custom of toloka as a form of mutual help in Ukrainian peasantry's society during the second part of the XIX-th – the beginning of the XXI-th century. The author used the materials of ethnographic field expeditions, archives and scientific literature. He describes main kinds of toloka during the all-the-year-round circle of farming – the basis of economic activity of Ukrainian peasants of the South-Western Historic-Ethnographic Macro-region of Ukraine.

Key words: toloka, mutual help, farming, people's calendar, sikali, oden'ky, pirodrachy.

¹ Горинь Г. Й. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 122; Горинь Г. Й. Громадський побут сільського населення / Г. Й. Горинь // Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). – К. : Наукова думка, 1989. – С. 88–90; Горинь Г. Толока / Г. Горинь // Мала енциклопедія українського народознавства ; за ред. С. Павлюка. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – С. 597–598.

² Сироткін В. Сімейний та громадський побут / В. Сироткін // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К. : Либідь, 1994. – С. 159–160; Сироткін В. Традиції колективної трудової взаємодопомоги / В. Сироткін // Українці : Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 1. – С. 371–376; Сироткін В. Традиційні форми взаємодопомоги / В. Сироткін // Поділля : Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 150–154.

- ³ *Макарчук С.* Громада і громадський побут / С. Макарчук // Етнографія України : Навч. посібн. ; за ред. С. А. Макарчука. Львів : Видавництво "Світ", 2004. – С. 337–338.
- ⁴ *Гримич М. В.* Громада і громадський побут / М. Гримич // Українська етнологія : Навч. посібн. ; за ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 231–232; *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття / М. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – С. 379–382.
- ⁵ *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Д. Зеленин ; пер. с нем. К. Д. Цивинной ; примеч. Т. А. Бернштам, Т. В. Станюкович и К. В. Чистова ; послесл. К. В. Чистова. – М. : Наука, 1991. – С. 362–363.
- ⁶ *Тихоницкая Н.* Сельскохозяйственная толока у русских / Н. Тихоницкая // Советская этнография. – 1934. – № 4. – С. 76–90.
- ⁷ *Swińtkowski H.* Pomoc sNiedzka przy budowie / H. Swińtkowski // Prace i materiaiy etnograficzne. – Jodĭ ; Lublin : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1950/1951. – Т. VIII–X. – S. 549–561.
- ⁸ *Droĭdĭ A.* Pomoc wzajemna. Wspoidziaianie spoieczne i pomoc sNiedzka (Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego) / A. Droĭdĭ. – Wrociaw ; Cieszyn : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet SLNski Filia w Cieszynie, 2002. – 383 s.
- ⁹ *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел / П. Чубинский. – СПб : Типография Майкова, 1872. – Т. VI. – С. 73.
- ¹⁰ *Дуда Н.* Толока у системі трудових традицій українців Карпат кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Н. Дуда // Народознавчі Зошити. – 1998. – № 1. – С. 80; Записано 15.07. 2005 р. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Нагини Михайла Даниловича, 1932 р. н.
- ¹¹ *Дуда Н.* Толока у системі трудових традицій українців Карпат кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Н. Дуда // Народознавчі Зошити. – 1998. – № 1. – С. 80.
- ¹² *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина / М. Максимович ; пер. з рос. – К. : Обереги, 2002. – С. 152.
- ¹³ *Нечуй-Левицький І.* Кайдашева сім'я / І. Нечуй-Левицький // Нечуй-Левицький І. Твори у 2-х томах. – К. : Обереги, 1986. – Т. 2. – С. 184.
- ¹⁴ *Скуратівський В.* Місяцелік... – С. 17. Цит. за: *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина / М. Максимович ; пер. з рос. – К. : Обереги, 2002. – С. 152.
- ¹⁵ *Кутельмах К.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / К. Кутельмах // Полісся України : Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2 : Овруччина. 1995. – С. 206.
- ¹⁶ Зап. 07.07.2007 р. у с. Поруденко Яворівського р-ну Львівської обл. від Булавки Катерини Михайлівни, 1917 р. н.
- ¹⁷ Зап. 09.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюка Сергія Трохимовича, 1924 р. н.
- ¹⁸ Зап. 07.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Чорної Софії Василівни, 1925 р. н.
- ¹⁹ Національний архів наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – НАНФ ІМФЕ НАН України), ф. 1–6, спр. 691, арк. 83.
- ²⁰ Зап. 12.07.2008 р. у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дякун Софії Юрівни, 1939 р. н.
- ²¹ *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина / М. Максимович ; пер. з рос. – К. : Обереги, 2002. – С. 86.
- ²² *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина / М. Максимович ; пер. з рос. – К. : Обереги, 2002. – С. 86.
- ²³ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 21, зв., 22, зв., 23.
- ²⁴ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 1–4, спр. 210, арк. 17–18.
- ²⁵ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 1–4, спр. 210, арк. 18–22.

- ²⁶ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 1–6, спр. 621, арк. 139.
- ²⁷ Зап. 12.07.2008 р. у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дирів Євдокії Олексіївни, 1929 р. н.
- ²⁸ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення / Г. Й. Горинь. // Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). – К. : Наукова думка, 1989. – С. 89.
- ²⁹ *Куриляк С.* Моє село (Тур'є Буського району Львівської області) / С. Куриляк. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2010. – С. 38.
- ³⁰ *Дуда Н.* Толока у системі трудових традицій українців Карпат кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Н. Дуда // Народознавчі Зошити. – 1998. – № 1. – С. 77.
- ³¹ Зап. 13.07.2008 р. у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дереня Івана Миколайовича, 1936 р. н.; Зап. 14.07.2008 р. у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Хмелівського Василя Миколайовича, 1926 р. н.; Зап. 14.07.2008 р. у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.; Зап. 16.07.2008 р. у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголь Анастасії Остапівни, 1933 р. н.; Зап. 17.07.2008 р. у с. Жураки Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мельника Йосипа Миколайовича, 1933 р. н.
- ³² Зап. 13.07.2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголь Євдокії Іванівни, 1943 р. н.
- ³³ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 14, 15, 16, 20, 32.
- ³⁴ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 21, зв., 23, 23, зв., 24, зв.
- ³⁵ Зап. 14.07.2008 р. у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Хмелівського Василя Миколайовича, 1926 р. н.
- ³⁶ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 1–6, спр. 548, арк. 20, 32; ф. 14–5, спр. 516, арк. 21, зв., 23.
- ³⁷ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 16.
- ³⁸ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 15, 16.
- ³⁹ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 23, зв., 24, зв.
- ⁴⁰ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 14.
- ⁴¹ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 1–6, спр. 548, арк. 20.
- ⁴² Зап. 14.07.2008 р. у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Хмелівського Василя Миколайовича, 1926 р. н.
- ⁴³ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 33–3, спр. 17, арк. 38; ф. 14–5, спр. 516, арк. 14, 22, зв.
- ⁴⁴ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 1–6, спр. 548, арк. 20.
- ⁴⁵ *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Д. Зеленин ; пер. с нем. К. Д. Цивиной; примеч. Т. А. Бернштам, Т. В. Станюкович и К. В. Чистова ; послесл. К. В. Чистова. – М. : Наука, 1991. – С. 363.
- ⁴⁶ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 123.
- ⁴⁷ Зап. 07.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Залози Ярослава Пилиповича. 1940 р. н.; Зап. 08.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кузьмин Марії Миколаївни, 1933 р. н.; Зап. 17.07.2005 р. у с. Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Свідрака Андрія Федоровича, 1931 р. н. та Свідрак Катерини Михайлівни, 1938 р. н.; Зап. 17.07.2005 р. у с. Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Катрич Катерини Петрівни, 1935 р. н.
- ⁴⁸ Зап. 11.07.2008 р. у с. Росільна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мандзюка Романа Дмитровича, 1925 р. н.; Зап. 16.07.2008 р. у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Крутечко Марії Михайлівни, 1925 р. н.; Зап. 16.07.2008 р. у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гринчака Ярослава Андрійовича, 1929 р. н.

- ⁴⁹ Зап. 17.07.2005 р. у с. Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Катрич Катерини Петрівни, 1935 р. н.
- ⁵⁰ Зап. 07.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Залози Ярослава Пилиповича, 1940 р. н.
- ⁵¹ Зап. 14.07.2007 р. у с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл. від Матвійчук Надії Тимофіївни, 1931 р. н.
- ⁵² Зап. 13.07.2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Величковської Анни Олексіївни, 1934 р. н.; Зап. 16.07.2008 р. у с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Павлишок Юстини Василівни, 1923 р. н.; Зап. 17.07.2008 р. у с. Дзвиняч Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дмитришина Данила Григоровича, 1937 р. н.
- ⁵³ Зап. 16.07.2008 р. у с. Дзвиняч Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гринчака Ярослава Андрійовича, 1929 р. н.
- ⁵⁴ Зап. 12.07.2008 р. у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дирів Євдокії Олексіївни, 1929 р. н.
- ⁵⁵ Зап. 14.07.2007 р. у с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Устини Калістратівни, 1925 р. н.
- ⁵⁶ Зап. 08.07.2007 р. у с. Калинівка Яворівського р-ну Львівської обл. від Гоzi Михайла Івановича, 1934 р. н. та Гоzi Катерини Ільківни, 1934 р. н.
- ⁵⁷ Зап. 07.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Залози Ярослава Пилиповича, 1940 р. н.
- ⁵⁸ Зап. 13.07.2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголь Євдокії Іванівни, 1943 р. н.
- ⁵⁹ Зап. 12.07.2008 р. у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янів Стефанії Тимофіївни, 1940 р. н.
- ⁶⁰ Зап. 12.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Пісоцької Олени Яківни, 1926 р. н.; Зап. 14.07.2007 р. у с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл. від Бендюх Ганни Миколаївни, 1925 р. н.
- ⁶¹ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 3, 7, зв., 15, 19, 25, 26, зв.
- ⁶² *Сироткін В.* Сімейний та громадський побут / В. Сироткін // Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник. – К. : Либідь, 1994. – С. 160.
- ⁶³ Зап. 12.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Пісоцької Олени Яківни, 1926 р. н.
- ⁶⁴ Зап. 14.07.2007 р. у с. Понора Славутського р-ну Хмельницької обл. від Бендюх Ганни Миколаївни, 1925 р. н.
- ⁶⁵ *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття / М. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – С. 381.
- ⁶⁶ Зап. 12.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Самолюка Андрія Макаровича, 1922 р. н. та Самолюк Ганни Наумівни, 1929 р. н.
- ⁶⁷ Зап. 16.07.2008 р. у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Крутечко Марії Михайлівни, 1925 р. н.; Зап. 17.07.2008 р. у с. Дзвиняч Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дмитришин Анни Василівни, 1944 р. н.
- ⁶⁸ Зап. 13.07.2008 р. у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дереня Івана Миколайовича, 1936 р. н.; Зап. 14.07.2008 р. у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Хмелівського Василя Миколайовича, 1926 р. н.; Зап. 14.07.2008 р. у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.; Зап. 16.07.2008 р. у с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від

Гоголь Анастасії Остапівни, 1933 р. н.; Зап. 17.07.2008 р. у с. Жураки Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мельника Йосипа Миколайовича, 1933 р. н.

⁶⁹ Зап. 12.07.2008 р. у с. Хмелівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дем'янів Стефанії Тимофіївни, 1940 р. н.

⁷⁰ Зап. 12.07.2008 р. у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дякун Софії Юрївни, 1939 р. н.

⁷¹ Зап. 13.07.2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Величковської Анни Олексіївни, 1934 р. н.

⁷² Зап. 13.07.2008 р. у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Федорів Юстини Іванівни, 1946 р. н, Соловей Марії Петрівни, 1939 р. н. та Соловей Ольги Олексіївни, 1941 р. н.

⁷³ Зап. 13.07.2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголь Євдокії Іванівни, 1943 р. н.

⁷⁴ Зап. 09.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюк Валентини Йосипівни, 1928 р. н.